Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti *Musiqi elmi, mədəniyyəti və təhsilinin aktual problemləri* №1, 2021, **s. 43-49**
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет *Актуальные проблемы музыкальной науки, культуры и образования* №1, 2021, **с. 43-49**
Azerbaijan State Pedagogical University *Actual problems of the science, culture and education of music* №1, 2021, **pp. 43-49**

UOT 372.878

X.Z.Qocayeva
müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Az 1000, Bakı ş., Üzeyir Hacıbəyli küçəsi,68
e-mail: qocayevaxatire199@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRİN VOKAL QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ ƏSƏRLƏRİNİN İSTİFADƏSİNİN ROLU

Açar sözlər: *nəfəs, dayaq, həmlə, kantilena, səsaparıcılığı, diksiya, orfoepiya*

Vokal dərslərində tələbələr düzgün nəfəs alıb-buraxmanı öyrənirlər, məqsədyönlü iş nəticəsində onların səs diapazonu genişlənir və möhkəmlənir, həmçinin bu dərslərdə tələbələrə dayaqlı oxu, oxu həmləsi, müxtəlif növ səsaparıcılığı, diksiya, orfoepiya və s. vərdişlər aşılanır. Təlim prosesində Azərbaycan bəstəkarlarının musiqi nümunələrinin istifadəsi bu zaman böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Çünki Azərbaycan dilinin və musiqisinin xüsusiyyətləri vokal vərdişlərinin formalaşması üçün çox əlverişlidir. Məqalədə ilk dəfə olaraq bu məsələlərə baxılır.

Х.З.Годжаева

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ В РАЗВИТИИ ВОКАЛЬНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Ключевые слова: *дыхание, атака, певческая опора, кантилена, звуковедение, дикция, орфоэпия*

На уроках вокала студенты учатся правильно дышать, в результате целенаправленной работы их певческий диапазон расширяется и укрепляется, а также на этих занятиях студентов обучают пению на опоре, певческой атаке, различным способам звуковедения, дикции, ортоэпии и т.д. привычки прививаются. Все более актуальным становится использование музыки азербайджанских композиторов в учебном процессе. Потому что особенности азербайджанского языка и музыки очень удобны для формирования вокальных навыков. В данной статье впервые рассматриваются эти вопросы.

Kh.Z.Gojayeva

THE ROLE OF USING THE WORKS OF AZERBAIJANI COMPOSERS IN THE DEVELOPMENT OF VOCAL SKILLS OF STUDENTS

Keywords: *breathing, attack, singing support, cantilena, sound science, diction, orthoepy*

In vocal lessons, students learn to breathe correctly, as a result of purposeful work, their singing range expands and strengthens, and also in these classes students are taught to sing on a support, singing attack, various methods of sound study, diction, orthoepy, etc. habits are instilled. The use of the music of Azerbaijani composers in the educational process is becoming more and more relevant. Because the peculiarities of the Azerbaijani language and music are very convenient for the formation of vocal skills. This article addresses these issues for the first time.

Müasir Azərçaycanda sosial-iqtisadi həyatda olduğu kimi təhsildə də mühüm dəyişikliklər baş verməkdədir. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, informasiyanın günbəgün artdığı bu müasir dövrdə ölkəmizin pedaqogika elminin qarşısında estetik tərbiyəni zamanın və cəmiyyətin tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdırılması kimi vacib bir məsələ durur. Təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırılmasına dair Azərbaycanda bu gün çox böyük işlər aparılır ki, bunların nəticəsində biz gələcəyimiz üçün yeni insan tipini yetişdirib hazırlamalıyıq.

Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərdə musiqi dərslərində mahnı oxuma əsas yer tutur. Buna görə də musiqi müəllimi yaxşı səsə malik olmalı, təmiz və düzgün oxumağı bacarmalıdır, həmçinin uşaq səslərini inkişaf etdirə bilməlidir. Bütün bunları gələcəyin musiqi müəllimləri ali məktəblərdə təhsil aldıqları dövrdə vokal dərslərində öyrənirlər. Vokal dərslərində tələbələr düzgün nəfəs alıb-buraxmanı öyrənirlər, məqsədyönlü iş nəticəsində onların səs diapazonu genişlənir və möhkəmlənir, həmçinin bu dərslərdə tələbələrə dayaqlı oxu, həmlə, səsaparıcılığı, diksiya, orfoepiya və s. vərdişlər aşılanır. Təlim prosesində Azərbaycan bəstəkarlarının musiqi nümunələrinin istifadəsi bu zaman böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Çünki Azərbaycan dilinin və musiqisinin xüsusiyyətləri vokal vərdişlərinin formalaşması üçün çox əlverişlidir.

Bir-çox vokal vərdişləri mövcuddur, lakin bütün metodik vəsaitlərdə müəlliflər əsasən nəfəs, həmlə, dayaq, kantilena və diksiya vərdişlərini qeyd edirlər. Bu təsadüfi deyil, çünki bu vərdişlər minimal labüd olan vərdişlərdir ki, vokal ilə yeni məşğul olmağa başlayanlara sonralar oxu aparatının inkişafını təmin edə bilər.

Düzgün nəfəs alma və buraxma vərdişləri vokal vərdişlərinin əsasını təşkil edir. Əbəs yerə deyilmir ki, "vokal sənəti – nəfəsburaxma sənətidir". Səsin keyfiyyəti, gücü, enerjisi və uzunluğu nəfəsdən asılıdır. Təlim ərzində vokal müəllimi nəfəsin düzgün alınıb-buraxılması üçün Azərbaycan bəstəkarlarının bir sıra vokal əsərlərindən istifadə edə bilər. İlkin mərhələdə bunlar çox uzun nəfəs tələb etməyən qısa frazalara bölünənən mahnılar ola bilər. Məsələn, Niyazinin "Vətən haqqında mahnı"-sında frazalar qısadir və tədrisin ilk mərhələlərində istifadə edilə bilər. S.Ələsgərovun "Vətənim", T.Quliyevin "Qızıl üzük", E.Sabitoğlunun "Nə gözəldir Azərbaycan" mahnıları da bu qəbildən olan mahnılardandır, yəni burada musiqinin quruluşu qısa cümlələr ilə gedir və çox da uzun nəfəs vərdişlərini tələb etmir.

Tələbələrdə uzun nəfəs vərdişlərini formalaşdırmaq üçün tədricən elə mahnılar seçmək lazımdır ki, onlarda cümlələr daha uzun olsun. Məsələn, T.Quliyevin "Qəmgin mahnı", "Əziz surət", C.Cahangirovun "Nazənin", R.Mustafayevin "Güllər", R.Hacıyevin "Azərbaycanım" mahnılarında frazalar orta uzunluqdadır və qısa frazalı mahnılardan uzun frazalı mahnılara keçid mərhələsində isitfadə oluna bilər. Və, nəhayət, nəfəs vərdişlərinin formalaşdırılmasının son mərhələsində tələbədə uzun nəfəs vərdişlərinin formalaşdırılması üçün artıq uzun frazalı vokal əsərlərini istifadə etmək lazımdır. Bunlar əsasən opera və operettalardan ariyalar, romanslar və ya romans tipli mürəkkəb mahnılar ola bilər.

Əgər nəfəs səsyaranmanın təkib hissəsi olaraq onun ən ilkin komponentidirsə, səsin həmləsi (*ataka*-sı) lap ilkin əsas hissəsidir. Səsin həmləsi zamanı səs tellərini və nəfəsin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsi aydın şəkildə hiss olunur. Həmlə vasitəsi ilə təsir vokal ifaçılığı sənətində ən vacib üsullardan biridir. Bu zaman əlaqə hissələri və dayaq hissiyatı, yəni nəfəs qurğusu, aydın şəkildə ifadə olunur.

Məlum olduğu kimi, səsin həmləsinin üç növü mövcuddur: sərt, yumşaq və nəfəsyani həmlə. Yumşaq həmlə vərdişləri ən vacibli olsa da, hər bir təlim alan tələbə həmlənin bütün növlərini öyrənib mənimsəməlidir. Yumşaq həmlə vərdişinin formalaşdırılması üçün Azərbaycan bəstəkarlarının mülayim tempdə olan lirik əsərləri yaxşı təlim materialı ola bilər. Məsələn, T.Quliyevin "Qızıl üzük" mahnısı. Tələbədə sərt atakanı (həmləni) formalaşdırmaq üçün marş tipli və yaxud cəld tempdə və qısa-qısa notlarla olan bəstəkarlarımızın mahnılarını istifadə etmək yaxşı olar, məsələn, T.Quliyevin "Kəndimiz" mahnısını. Həmlənin üçüncü növü – nəfəsyani həmlə – çox nadir hallarda xüsusi bir bədii priyom kimi istifadə olunur, məsələn, pıçıltılı oxu və ya ah-nalə effekti yaratmaq lazım olanda. Bu tipli həmlə ilə daima oxumaq olmaz, çünki səs tellərinə böyük zərbə deyir.

Nəfəs və həmlə ilə sıx bağlı olan bir vokal vərdişi də var – oxu dayağı. Dayaq – vokal sənətində dayaqlı, düzgün formalaşdırılmış oxu səsini və

səsyaranma üsulunu (dayaq üzərində oxuma) xarakterizə etmək üçün istifadə edilən termindir. Vokal sənətinin ən yüksək pilləsi elə nəfəs dayağının əldə olunmasından ibrətdir.

Dayaqlı oxu vərdişlərinə yiyələnmək üçün əsasən bəstəkarlarımızın klassik əsərləri uyğundur: opera ariyaları və romanslar. Məsələn, "Koroğlu" operasından Nigarın ariysı, Həsən xanın ariyası, Rövşənin ariyası; "Arşın malalan" operettasından Gülçöhrənin ariyası, Əsgərin ariyası; M.Maqomayevin "Şah İsmayıl" operasından Aslan şahın ariyası, "Nərgiz" operasından Nərgizin ariyası, F.Əmirovun "Sevil" operasından Dilbərin mahnısı və ya Balaşın ariyası, "Azərbaycan elləri" romansı; A.Zeynallının "Ölkəm" romansı; T.Quliyevin "Bəxtəvər oldum", S.Ələsgərovun "Vətənimdir" romansları və digər bəstəkarların ariya və romansları.

Mühüm olan vokal vərdişlərindən biri də səsaparıcılığına aid kantilena oxu vərdişidir. Səsaparıcılığı deyəndə ilk növbədə *legato* (kantilena oxu tərzi), eləcə də *non legato* və *staccato* səsaparıcılığı nəzərdə tutur. Vokal ilə yeni məşğul olmağa başlayan tələbələrdə ən vacib vərdiş – kantilena oxu vərdişidir. Buna görə *legato* oxu tərzi əsas vokal-texniki səsyaranma vərdişi olan – kantilenanın formalaşması və inkişafı üçün vacibdir.

Azərbaycan bəstəkarlarının bir çox lirik vokal əsərləri vardır ki, bunların hammısı kantilena oxu vərdişinin əldə olunması üçün yaxşı tədris materialı kimi istifadə oluna bilər. Belə əsərlərdən Ü.Hacıbəylinin "Çırpınırdı Qara dəniz", Ş.Axundovanın "Laylay", Niyazinin "Arzu", F.Əmirovun "Mən səni araram", C.Cahangirovun "Zəriflik", "Duman", "Ana", Z.Bağırovun "Layla", H.Xanməmmədovun "Aldatmayaq bir-birmizi", E.Sabitoğlunun "Dərələr", R.Mirişlinin "Dalğalar", T.Quliyevin "Sevgi valsı", "Axşam mahnısı"nı və digər əsərləri göstərmək olar.

Staccato səsaparıcılığı vərdişi də vacibdir, çünki o, səs tellərini aktivləşdirir və dəqiq *ataka*-nın mənimsənilməsinə kömək edir. *Staccato* oxu (qırıq-qırıq oxu), yəni hər bir səsi bir-birindən ayıraraq oxu deməkdir. Bu zaman diafraqmanın fəal hərəkətləri və nəfəsin köməyi ilə *staccato* səslənməni yaratmaq olar. Cəld templər səslənmənin yüngüllüyünə, asta tempdə isə səsin dolğunluğuna xidmət edir, buna görə templərin növbələnməsi məsləhət görülür. Əfsuslar olsun ki, bizim bəstəkarlar *staccato* üslubunda vokal əsərləri yazmır. Bunun da təbii səbəbləri vardır. Çünki bizim vokal musiqisinə ya zərif, dərin lirika, ya şən oynaq əhval-ruhiyyə ya da qəhrəmani ruhda çağırış-marş ruhlu əsərlər tipikdir.

Non legato (səslərin ayrı-atrı səlis oxunuşu) səsaparıcılığında oxuma nəfəsin düzgün alınmasına səbəb olur. Azərbaycan bəstəkarlarının çox saylı vətənpərvər ruhlu əsərləri vardır ki, bunların çox hissəsi marş üslubunda yazılmışdır ki, belə ərlərin ifası *non leqato* oxu üslubunu tələb edir. Buna misal kimi Ü.Haclbəylinin "Milli marş", "Əsgər marşı", Q.Qarayevin "Sülh haqqında mahnı", E.Sabitoğlunun "Azərbaycan", "Marş irəli, Azərbaycan əsgəri", "Can-can, can Azərbaycan",

C.Cahangirovun "Azərbaycan", C.Quliyevin "Mustafa Kamal-paşa", M.Maqomayevin "Azərbaycan", "Odlar yurdu", N.Mirməmmədliinin "Azərbaycan bayrağı", "Əsgər qardaşlar", "Qələbə himni", C.Allahverdiyevin "Milli marş" əsərlərini göstərmək olar.

Diksiya, orfoepiya və artikulyasiya – vokal vərdişlərinin ən vaciblərindən biridir. Diksiya – sözlərin düzgün, aydın və səlist tələffüzüdür. Orfoepiya – sözlərin ədəbi dilçilik qanunlarına uyğun tələffüzüdür. Artikulyasiya isə bunların hər ikisini təmin edən artikulyasiya aparatının səslərin formalaşmasına yönəlmiş işidir. Müəllim tələbənin artikulyasiya aparatının çevik və daha hərəkətli olmasına çalışmalı, onun ayrı-ayrı hissələrinin – dil, dodaq və çənənin iş zamanı fəallığınının yüngülüyünə nail olmalıdır. Çətinlik törədən K, P, T, F, X, S, Ş, Ç kar və fışltılı samitlərin tələffüzünə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu samitlər çox vaxt səslənməni pozaraq, mətnin aydınlığını itirir. Bu səbəbdən belə samit səsləri olduqca qısa söyləmək lazımdır. Cingiltili samitləri isə bunun tam əksi olaraq, daha aydın, səlis söyləmək lazımdır. Müəllim tələbəyə bu cür samit səslərinin tələffüzünün fizioloji əmələ gəlməsini anlatmalıdır. Məsələn, "L" samiti, dilin ucunun üst dişlərin dibinə yerləşdirilməsi halında söylənilir. Bunu tələbələrə Azərbaycan bəstəkarlarının müvafiq əsərləri öyrədərək başa salmaq lazımdir, məsələn, R.Mustafayevin "Güllər" əsərini. Vokal musiqisinin bir çox nümunələrində sözlərin heca bölgüsü orfoqrafiya qanunlarına əsasən yox, tələffüz qanunlarına görə bölünmüşlər. Əgər heca saitlə qurtarsa, onda samit səs o biri hecaya aid olmalıdır. Məsələn:

Ə-tir-li gül-lər si-zi çox hə-vəs-lə ək-mi-şəm

Belə ifa olunmalıdır:

Ə-ti – rli gü – llər si-zi çox hə-və - slə ə - kmi – şəm

Azərbaycan dilində daxil olmuş ərəb və fars məşəli sözlərdəki "a" saiti vokal ifaçılığında bir qədər uzadılaraq, daha doğrusu ikiləşərək tələffüz edilməlidir. Buna misal kimi S.Ələsgərovun Vaqifin şeirlərinə bəstələdiyi "Vətənimdir" romansındakı sözləri göstərmək olar:

Pənbeyi dağı cinun içrə nihandır bədənim...

İfa edilir: Pən-be-yi da – a-ğı ci-nun iç-rə ni-ha –an-dır bə-də-nim

Azərbaycan dilini başqa türkdilli xalqların dilindən fərqləndirən cəhətlərdən biri, bu dilin mələhətliliyi, axıcılığıdır. Bu xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili oxumaq üçün çox rahat olması ilə bərabər, bu dil səs aparatının formalaşmasında

xüsusi rol oynayır.

Vokal ifaçılığında orfoepiya qaydalarına da riayyət etmək vacibdir. Belə ki, əgər poetik məzmunda "a" saiti ilə bitən sözlərə "y" samiti ilə başlanan şəkilçi əlavə edilmişdirsə, "a" saiti öz səslənmə xüsusiyyətini itirir. Belə hallarda "a" saiti ifa zamanı "ı" saiti kimi tələffüz edilməlidir. Məsələn, C.Allahverdiyevin "Əbədi sevgi" romansında:

Bircə kəlmə sözün mənimdir bəsim
Ürəyim həsrətdən ağl **a** yan zaman

İfa edilir: Ürəyim həsrətdən ağl **ı** yan zaman

Vokal əsərinin poetik məzmununda rast gəldiyimiz "ə" saitlə qurtaran sözlərə "y" samiti ilə başlanan şəkilçi əlavə edilmişdirsə, "ə" saiti öz səslənmə xüsusiyyətini itirir və ifa zamanı "i" saiti kimi oxunur. Məsələn, H.Xanməmmədovun "Aldatmayaq bir-birmizi" mahnısında:

Ovutmaqçin qəlbimizi aldatm **a** yaq bir-birmizi
Vəd etm **ə** yək göydə ayı, bir-birmizə bu dünyanı

İfa edilir: Ovutmaqçin qəlbimizi aldatm **i** yaq bir-birmizi
Vəd etm **i** yək göydə ayı, bir-birmizə bu dünyanı

Əksər hallarda milli vokal musiqisində, xüsusilə də xalq mahnılarının poetik məzmununun orfoqrafik ifadəsi qrammatik qaydalara yox, orfoepiya prinsiplərinə əsaslanaraq, vokal sənətində ifa edildiyi kimi də yazılır. Məsələn, F.Sücəddinovun "Neylərsən mənə, gülüm" mahnısında:

Nə edərsən mənə, gülüm, nə edərsən
Neylərsən mənə, gülüm, neylərsən

Vokal ifaçılığında adi danışıqda olduğu kimi orfoepiya qanunlarına əsasən, "ö" və "e" saitləri sözün ortasında "v" samitindən əvvəl gələrsə, bu saitlər bir qədər uzadılaraq tələffüz edilməli, daha doğrusu ikiləşərək, "v" samiti isə tələffüzdən ixtisara salınmalıdır. Məsələn, S.Rüstəmovun "Bənövşə" mahnısında:

Bənövşəyəm, bənövşə, düşmüşəm dilə, dişə.
Bənööşəyəm, bənööşə, düşmüşəm dilə, dişə

"O" səsinin analoji tələffüzü ilə də rastlaşırıq. Məsələn:

Sərindən-sovqatından oyatdılar yar hey
Sərindən-sooqatından oyatdılar yar hey

Beləliklə, sait və samit səslərin vokal nöqteyi-nəzərdən düzgün formalaşdırılması, ifaçılıqda düzgün pozisiya səviyyəsinə nail olmaq işində həlledici rol oynayan faktor kimi qəbul edilməlidir.

Vokal müəllimi Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən məharətlə istifadə edərək, nəfəs, həmlə, dayaq və kantilena, diksiya, orfoepiya və artikulyasiya oxu vərdişlərini formalaşdırmağa nail ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Алиев Ю. Основы вокальной педагогики. Москва, 2001, 354 с.
2. Kamilova N. "Vokal və onun tədrisi metodikası", Bakı, 2010, 175 səh.
3. Дмитриев, Л.Б. Основы вокальной методики**.** Москва, 2007, 368 с.
4. Рудин Л.Б. Основы голосоведения. Москва, 104 с.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.02.2021
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 25.02.2021
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021
Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afət Həsənova
ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 saylı qərarı ilə çap olunur.